

Žemaitijos regioninė knyga ir žemaičių tapatybė XX a. I pusėje

TOMAS PETREIKIS

Vilniaus universitetas

ANOTACIJA. Straipsnio objektas – Žemaitijos regioninės knygos dalis – patriotika. Darbo tikslas – nustatyti Žemaitijos regioninės knygos įtakas žemaičių tapatybei XX a. I pusėje. Tyrimo metodai – aprašomasis, *de visu*, istorinis, knygotyrisinis funkcinis, tipografinis.

RAKTAŽODŽIAI: leidyba, patriotika, regionalizmas, regioninė knyga, žemaičiai, žemaičių tarmė, Žemaitija, Žemaitijos herbas, žemaitiškoji knyga.

ĮVADINĖS PASTABOS

Regionalizmo raida yra tiesiogiai susijusi su valstybių ir etnosų permanentiniu atsinaujinimu. Dėl valstybinių ir etninių darinių sąveikos apibrėžtoje teritorijoje susiformuoja išskirtinė kultūrinė aplinka. Jos išlikimą lemia kultūrinio tęstinumo galimybė, todėl regionalizmas remiasi į stabilias etnines bendrijas (etnosus, subetnosus ir etnografines grupes). Etninių bendrijų vidinį stabilumą ir brandos lygį, pasak etnologo Sergejaus Arutiunovo, lemia informaciniai ryšiai. Dichotomiškai visa informacija skirstoma į sinchroninę ir diachroninę. Sinchroninė informacija yra perduodama erdvėje tuo pačiu laiku, o diachroninė – tarp individų nevienodu laiku. Informacijos etninė specifika glūdi diachroniniuose ryšiuose, pasireiškiančiuose per kultūrinę etnosų tradiciją, perduodamą žodžiu, raštu ar materialine forma ir elgsena. Informacinių ryšių egzistavimas užtikrina etnosų stabilumą. Gamybos būdas lemia komunikacijos tankį ir intensyvumą, o komunikacijos tankis savaime sąlygoja etninės bendrijos tipą.

Istoriškai ir futurologiškai S. Arutiunovas iš viso išskyrė 16 etninių bendrijų tipų. Pradedant nuo genties, baigiant ateities etniniais dariniais, mokslininkas visas etnines bendrijas suskirstė į tris grupes: 1) neturinčias rašto, 2) turinčias raštą ir 3) įžengusias į nacionalinį lygmenį. Etninių bendrijų perėjimas į aukštesnę nacionalinę raidos formą yra nulemtas indikatorių komplekso: 1) knygų (spausdintų), 2) bendrinės kalbos ir 3) išplėto to raštingumo. Trečiajame brandos lygmenyje

S. Arutiunovas išskyrė lokalinę etnografinę (subetninę) grupę, gyvuojančią prie šiuolaikinių nacijų ir tautelių. Jos vidinis stabilumas yra grindžiamas gerai išplėtotais sinchroniniais ryšiais. Diachroniniai šių etninių bendrijų informacijos ryšiai nebrandūs, nes etnografinės grupės ir subetnosai naudojami nacijos sukurtą bendrinę kalbą, nacionalinę knygų kultūrą ir švietimo sistemą (Арутюнов 1988: 20–40; Арутюнов, Рыжакова 2004: 54–56). S. Arutiunovo išskirtų etninių grupių išlikimas yra nulemtas diachroninių ryšių stabilumo, kurį suteikia minėti indikatoriai. Subetnosai yra labiau linkę kurti diachroninius ryšius nei etnografinės grupės, nes jie etniškai brandesni, dažnai turintys gana ilgą istorinį tęstinumą. Subetnosos elitas, siekiantis užmegzti stabilius vidinius diachroninius ryšius, tiesiogiai yra suinteresuotas sukurti ir diachroninės informacijos alternatyvas. Esant vidinei įtampai valstybėje tarp subetnosos ir valdančiojo elito pasitaiko nesutarimų dėl švietimo sistemos veiksmingumo, bendrinės kalbos ir tarmės vartojimo ribų, valstybės administracinio valdymo efektyvumo, todėl šių įtampų zonų atsiradimas yra ryškūs etninių bendrijų brandos indikatoriai. Kadangi nėra vienas materialinės kultūros objektas savyje negali sutalpinti tokios įvairios informacijos kiekio, pagrindinis ir pats stabiliausias diachroninės informacijos kanalas visada buvo knyga. Knyga – kitas pasaulio suvokimo būdas – nelengvai kontroliuojama tiek diktatūros, tiek vakarietiškos demokratijos sąlygomis, todėl subetnosai regioninei knygai visuomet rodė išskirtinį dėmesį. Gnoseologiškai šis kultūros artefaktas yra ne vien tik regioninę kultūrą formuojantis veiksnys, bet ir tiesioginis jos atspindys (Vinciūnas 1988: 32, 34, 39, 44, 45), kylantis iš lokalinės bendruomenės iniciatyvos. Istoriškai siekiant pažinti ir rekonstruoti buvusią regioninę kultūrą daugeliu atvejų galima atsigręžti į knygą.

Regioninės knygos koncepcija nėra tobula, todėl skirtingose šalyse, atsižvelgiant į knygotyros brandą ir regioninės politikos situaciją, yra įvairiai interpretuojama regioninė knygos kultūra ir jos sudedamoji dalis regioninė knyga. Viena iš esminių įvairių koncepcijų problemų yra regioninės knygos apibrėžtis. Ją straipsnio autorius yra nagrinėjęs atskirai (Petreikis 2009: 85–111), todėl šiame tyrime plačiau prie to nebus sustota. Pažymėtina, jog autorius regioninę knygą suvokia kaip lokalinės bendruomenės leidybos produkciją ir rankraštinių paveldą, tenkinantį vietos gyventojų intelektualinius poreikius (ten pat: 86). Žemaitijos elitas, pradėdamas XVI a. pabaigą, nepertraukiamai siekė regioną aprūpinti vietinės kilmės spauda, todėl yra susidaręs nemenkas spaudos paveldo masyvas. Žemaitijos knyga išgyveno vidines ir išorines permainas, nemažai nulemtas Lietuvos valstybingumo raidos ir lietuvių tautos vidinės etninės kaitos procesų. Ypač dinamiški procesai vyko XX a. I pusėje: atkurtas Lietuvos valstybingumas ir susidarė lietuvių nacija. Nors šalies viduje sparčiai keitėsi kultūrinės sąlygos, regioninė knyga Žemaitijoje išlaikė savo įtaką žemaičių tapatybei. Todėl prasminga joje

ieškoti etninės tapatybės relikto, kurie suteiktų žinių apie regione vykusius etnokultūrinius procesus. Etninė informacija yra savaiminis knygos užpildas, nes vien veikalo kalbos pasirinkimas dažnai rodo adresanto ir adresato priklausymą tam tikrai etninei bendrijai. Tyrimo aprėptis yra nukreipta į Žemaitijos regioninės knygos dalį – patriotiką, esančią kultūros defenzyvinės funkcijos sraigalyje. Jos pagrindą sudaro žemaičių etninė knyga – kalbine prasme išsiskiriantys leidiniai, rašyti subetnosio gimtąja tarme. Kita dalis – ne žemaitiška, bet dažnai vien leidinių pavadinimuose aptinkami etnonimai (savivardis – *žemaičiai*) ir toponimai (*Žemaičiai*, *Žemaičių žemė*, *Žemaitija* ir kt.) tiesiogiai liudijo, jog ši patriotika turėjo pakankamą etninės informacijos bagažą. Tyrimas vykdomas iš knygotyros pozicijų, žinoma, yra neaplenkiamas ir etnologijos bei istorijos mokslų įdirbis ir metodologinė bazė.

ISTORIOGRAFIJA IR ŠALTINIŲ BAZĖ

Žemaitijos regioninės knygos tyrimus XX a. trečiajame dešimtmetyje pirmasis išjudino profesionaliosios Lietuvos knygotyros pradininkas Vaclovas Biržiška. Mokslininkas 1927 m. literatūros almanache *Gubos* paskelbtoje publikacijoje „Žemaitiškoji knyga: bibliografinė apžvalga“ rėmėsi etninės knygos modeliu, todėl jo tyrimų ašimi tapo žemaičių *kalba* ir tarme išleista knyga. V. Biržiškos tyrime – žemaitiškosios knygos atsiradimas XVI a. pabaigoje, jos branda XIX a. I pusėje ir galutinis sunykimas XIX a. devintajame dešimtmetyje. XX a. šios kultūrinės tradicijos tęstinumo V. Biržiška nebematė ir kaip nutrūkusią šimtmetę giją visiškai užgesino ties XIX ir XX a. sandūra. To meto bibliografinio įdirbio sąlygomis žemaitiškosios knygos zenitas buvo ryškiau pastebimas nei palyginti menka XX a. pradžios srovelė. Nors spragų yra, jis pademonstravo tolesnes tyrimo galimybes, kurios šių dienų knygotyros pozicijoje dar tikslintinos (Petreikis 2010: 134–136). Nepriklausomos Lietuvos metais V. Biržiškos išjudinti Žemaitijos knygos tyrimai sovietmečiu visiškai sustojo, nes Lietuvos knygotyros mokykla po Antrojo pasaulinio karo, netekusi mokslinio potencialo ir suvaržyta ideologiškai, ilgai negalėjo tęsti anksčiau pradėtų darbų. Tik prieš dešimtmetį kompleksiskai į Žemaitijos knygos istoriją yra bandęs pažvelgti Sigitas Drobenka. Jaunasis knygotyrininkas nagrinėjo viso regiono 1918–1940 m. spaudos produkciją (Drobenka 2002) ir leidybos centrų – Kretingos (Drobenka 2000) ir Šiaulių (Drobenka 2001) – spaudą. Kai kuriuos klausimus palietė Kazys Ambrozaitis, Danutė Mukienė, Bronius Prėskienis, Vladas Žukas ir kiti autoriai. Kunigo Kazimiero Ambrozaičio sūnėnas, remdamasis šeimos archyvu, nagrinėjo dėdės gyvenimą ir žemaitiškąją kūrybą (Ambrozaitis [2004]), taip pat detalai tyrė aušrininko Juozapo Miliausko-Miglovaros žemaitiškąją kūrybą (Prėskienis

1997a, 1997b). V. Žukas „Sakalo“ leidybos bendrovės kontekste detaliai aprašė antologijos *Žemaičiai* (1938) leidybos aplinkybes (Žukas 1998: 57–58). Jaunėsios žemaičių kūrėjų kartos indėlių į žemaičių sąjūdį nagrinėjo D. Mukienė. Didesnės brandos Žemaitijos regioninės knygos istoriografijoje stokojama, nes teoriškai nevisiškai suvoktas tyrimo objektas, todėl esamos publikacijos rodo dar tik bręstantį tyrimo objektą.

Knygotyros darbuose pagrindinis tyrimų šaltinis yra pačios knygos. Jų paiešką palengvina išsamai *Lietuvos bibliografija*, serija A: *Knygos lietuvių kalba 1905–1917* (2006), suvestinis kontrolinis katalogas *Knygos lietuvių kalba, 1918–1940* (1997–2001) ir Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos parengtas ir nuolat atnaujinamas suvestinis elektroninis katalogas (<http://www.libis.lt>). Žemaitijos spaudos produkcija gana reta, kartais knygų išlikę tik po vieną ar keletą egzempliorių, todėl tyrimui reikalingų spaudinių paieškai pasitelktos ir privačių asmenų bibliotekos: Gintauto Černeckio (Plungė) ir Juozo Šimkaus (Vilnius). Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – LNB RS) buvo aptikti istoriografijai nežinomi K. Ambrozaičio dokumentai: rankraštis *Grinaj musishkaj parashytu gismiu lobynas* (LNB RS f. 130–2239), jo korektūros (LNB RS f. 130–2242) ir papildymai (LNB RS f. 130–2240). Tyrimui pasitelkta XX a. I pusės lietuviška periodinė spauda, nemažai leista ir Žemaitijoje. Savaimė ji pirmoji pranešdavo apie įvairius regione vykstančius įvykius ir vietos gyventojų nuotaikas. Yra skelbta atsiminimų apie žemaičius Stasį Anglickį (Žukas 2002: 159–160, 2010: 285), Sofiją Kymantaitę-Čiurlionienę (Šimkus 1969: 470), Praną Genį (Anglickis, Pakalniškis 2010), Butkų Juzę (Šimkus: 457–459) ir kitus asmenis. Vertingi Kazio Mockaus (1952: 382) ir Stasio Anglickio (2010: 26–27) atsiminimai apie nacių okupacijos 1941–1944 m. Žemaitijoje vykusį kultūrinį gyvenimą.

Tyrimui sukaupta šaltinių bazė ir istoriografija yra pakankama, norint užtikrinti, kad jis bus įgyvendintas.

AUTORIAI

Kūrėjai savo darbuose palieka viešai deklaruojamą pasaulėvaizdžio atspindį, paprastai priklausantį nuo asmenybinės brandos aplinkybių, todėl prasminga plačiau pristatyti Žemaitijos patriotikos kūrėjų kontingentą. Jį sudarė trijų kartų atstovai. Senajai kartai priklausė Juozapas Miliauskas-Miglovara (1845–1937), Kazimieras Ambrozaitis (1859–1947), Aleksandras Bendikas (1867–1939), Pranciškus Urbanavičius (1868–1941) ir Liudvikas Jakavičius (1871–1941). Jų etninė tapatybė subrendo XIX a., kai žemaičiai pretendavo perimti pagrindinio etno-so funkcijas. Vyresnioji karta – Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė (1886–1958),

Butkų Juzė (Juozas Butkus, 1893–1947), Juozas Pronskus (1893–1984), Juozas Stasiulis (1895–1974), Pranas Genys (1902–1952) ir Stasys Anglickis (1905–1999) – augo iškart po 1905 m. lietuvių tautinės revoliucijos. Jie savo ateitį siejo su atkuriamą Lietuvos valstybe, bet etninė tapatybė, pasipildžiusi pilietine samp-rata, išliko menkai pakitusi. Nors jaunosios kartos atstovų plejada buvo nema-ža – Juozas Jurkus (1915–1954), Paulius Jurkus (1916–2004), Vytautas Mačernis (1921–1944) (Mukienė 2009: 27–31), Kazys Mockus (1910–1972) ir Kazimieras Olšauskas (1911–1947), bet tik P. Jurkui, K. Mockui ir K. Olšauskui teko įsi-traukti į knygų leidybą. Ši karta augo ir mokėsi nepriklausomos Lietuvos metais. Valstybė toleravo kultūrinę žemaičių sąjūdžio formą, nedraudė veikti įvairioms organizacijoms, laikraščių redakcijoms, apie kurias telkėsi šie kūrėjai. Politinės aplinkybės visoms trims žemaičių kūrėjų kartoms buvo tokios palankios, kad beveik visą XX a. I pusę jie galėjo nekliudomai užsiimti patriotine leidyba.

Pagal produktyvumą kūrėjus galima skirstyti į dvi grupes. Daugumą sudarė vos vieną knygą išleidę autoriai: S. Anglickis, Butkų Juzė, S. Kymantaitė-Čiurlio-nienė, K. Mockus, K. Olšauskas, J. Pronckus, J. Stasiulis ir P. Urbanavičius. Kiti išleido ne mažiau kaip po tris spaudinius, tai: A. Bendikas (17), K. Ambrozaitis (3), P. Genys (3), J. Miliauskas-Miglovara (3) ir L. Jakavičius (3). Šių veikalų skai-čių papildė dar septyni kolektyviniai darbai ir šeši kalendoriai, kuriuose bendra-darbiavo minėti autoriai ir kiti vietos kultūrininkai.

Išvardytos autorių plejados branduolį sudarė šiaurės vakarų žemaičiai, tik K. Ambrozaitis ir K. Mockus atstovavo pietiečiams. Socialine kilme ir politinė-mis pažiūromis kūrėjai buvo labiau skirtingi nei panašūs, bet kūryboje bajorai ir valstiečiai, kunigai ir laisvamaniai, kairieji ir dešinieji savo skirtybių neakcentavo tiek, jog tai griautų bendrus interesus. Per asmeninius kontaktus ir įvairias or-ganizacijas susitelkimas dėl regiono kultūrinės gyvasties išsaugojimo juos siejo glaudžiais socialiniais ryšiais. Dėl to regionalistinių idėjų tęstinumas su savitomis adaptacijomis iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos buvo nenutrūkstantis. Tik po-kario negandos visiškai išblaškė šį autorių pulkelį: visą sovietmetį dėl pajėgų sty-giaus ir nepalankių sovietizacijos procesų buvo regioninės kultūros vakuumas.

ŽEMAIČIŲ TARMĖS PASIRINKIMAS

Akademinėse studijose, nagrinėjančiose XX a. I pusės lietuvių kalbos padėtį, yra nutylima apie žemaičių tarmės pasireiškimą kūryboje ir buvusius bandymus kurti žemaičių bendrinę rašomąją kalbą (Grinaveckis 1973: 12–22; Zinkevičius 1992: 213–222, 2006: 252–253). Todėl lituanistikoje susidarė nuomonė, jog tuo metu įvykęs bendrinės lietuvių kalbos įsigalėjimas buvo bekompromisis procesas, geografiškai tolygiai vykęs visose viešojo ir privataus gyvenimo srityse. Ši

pozicija atspindi akademinės grupės, kūrusios ir kuriančios bendrinę lietuvių kalbą, interesus, bet ne mokslo objektyvizmo principus.

XIX a. pabaigoje kuriant lietuvių bendrinę kalbą, kalbininkų užčiuopta, jog gyvavo žemaičių opozicija. Joje būta ir radikaliajo sparno. Pirmia, Liudvikas Beržanskis (1864–1888), Pranas Budrikas (1847–1821) ir kiti, palaikomi autoritetingo kalbininko kunigo Kazimiero Jauniaus, nesileido *Aušros* ir kitų laikraščių redakcijų taisomi. Antra, J. Miliauskas-Miglovara užsiėmė ir leidyba. Tai buvo natūrali reakcija į kitos tarmės pagrindu formuojamos bendrinės kalbos raišką, nes XIX a. Didžiosios Lietuvos raštijos klodas, nors temų požiūriu ir neįvairus, beveik visas buvo žemaitiškas. Iš žemaitiškų knygų vadinamosios *žemaičių kalbos* vyko mokymo procesas daraktorišese mokyklose ir privačiai namuose, todėl diachroninės informacijos tęstinumas, neturėdamas tvirtos opozicijos, ilgai nebuvo nutrauktas. Iliustratyvūs kalbininko Andriaus Ašmanto (1906–1941) autobiografinės žodžiai:

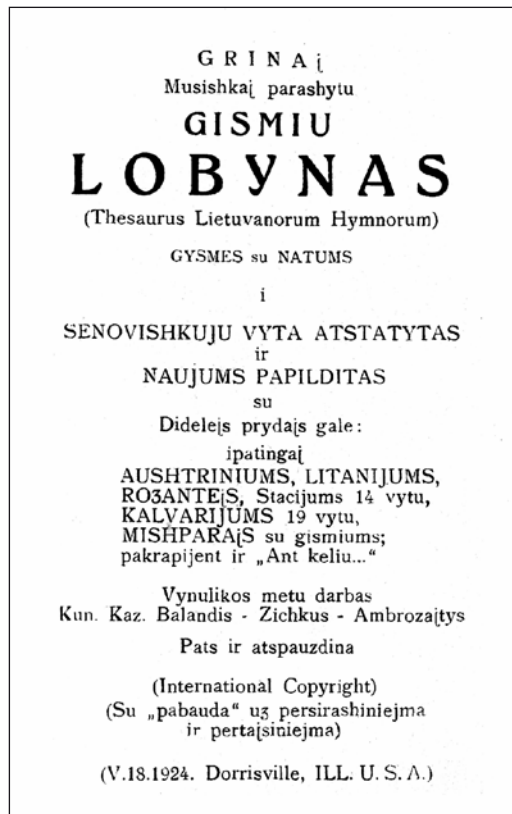
...Tėvo pamokomas išmokau žemaitiškai skaityti, rašyti ir kiek aritmetikos. Nors abu tėvai buvo ūkininkai, bet jau buvo šimtametė tradicija berniukus išmokyti skaityti ir rašyti. Tėvo giminės vyrų eilėje nežinomas beraštis (Ašmantas [2010]: 188).

J. Miliauskas-Miglovara kalbotyroje pirmasis siekė didesnių reformų: buvo parengęs lietuvišką elementorių kirilika, atliko mėgėjiškus kalbotyros tyrimus (Prėskienis 1997b: 88–113, 201–212). Aušrininkas neturėjo nė keturių klasių išsilavinimo, todėl sėkmingai oponuoti to meto kalbininkams neįstengė, bet tai jam nekliudė reikšti savo nuomonę paties leidžiamose knygose. Dar lietuviškos spaudos lotyniškais rašmenimis draudimo metais išleido knygą *Raszta: Iivaires eilas* (1884) ir Antano Strazdo vertimą *Giesmes svietiszkas ir szventas Antana Drazdauske* (1884). Atgavus lietuvišką spaudą, iki Pirmojo pasaulinio karo J. Miliauskas-Miglovara išleido du poezijos rinkinėlius – *Dainas* (1906) ir *Giedmenis* (1914), taip pat 1909 m. parengė pirmąjį laikraštį žemaičių tarme *Žodis*, kurio išleistas tik vienas numeris. Po karo aušrininkas dar išleido kraštotyrinę knygelę *Vidukles krasztas* (1928). Savo veikalus J. Miliauskas-Miglovara parengė pietų žemaičių Viduklės šnekta (Prėskienis 1997a: 232–234), laikydamasis savitos rašybos: vartotos ilgosios raidės *ii* ir *uu*, vietoj *č* ir *š* išlaikytos *cz* ir *sz*, įsivestas apostrofas.

Nepriklausomos Lietuvos metais geras J. Miliausko-Miglovaros pažįstamas Šiauliuose buvo eržvilkiškis kunigas K. Ambrozaitis (Ambrozaitis [2004]: 36, 42–43). 1886 m. pašalintas iš Vilniaus kunigų seminarijos už lietuviybę ir draudžiamą lietuvišką spaudą, aukštojo mokslo Lietuvoje jis negalėjo įgyti, nes pašalintų seminaristų niekas nenorėjo priimti. Po nesėkmingų studijų K. Ambrozai-

čio kalbinės pažiūros subrendo tėvų ūkyje Balandžiuose (Eržvilko vls.). Iš ten jau būdamas 35 metų vyras 1895 m. išvyko į JAV siekti kunigystės. Po studijų kunigaudamas įvairiose Amerikos lietuvių parapijose, jis vienuolika metų praleido užrašinėdamas lietuviškas giesmes ir rengdamas naują giesmyną, turėjusį būti lyg vyskupo Motiejaus Valančiaus *Kantičkų* tąsa (ten pat: 17–34). Kunigas giesmyno rankraštį parengė 1923 m. ir vieną jo nuorašą, pavadinimu *Gismiu skarbininkas* (*Summa Hymnorum Lithuanorum*) *Gysme i – Senovishkujų vyta atstatytas – Naujums papildytas* (LNB RS f. 130–2241), kartu su laišku išsiuntė Žemaičių vyskupui Pranciškui Karevičiui į Kauną. Vyskupas dėl rankraščio leidybos apsiėmė sudaryti komisiją (LNB RS f. 130–2239), o jai vadovauti paskyrė Žemaičių vyskupą sufraganą Juozapą Joną Skvirecką. P. Karevičius autoriui buvo priekaišta- vęs dėl veikale pasitaikančių polonizmų (LNB RS f. 130–2241), todėl kunigas vėliau vyskupui dar atsiuntė papildymų (LNB RS f. 130–2240) ir rodyklę, kartu pakeisdamas ir giesmyno pavadinimą į *Zemaitishku gismiu – Arudas arba Miga – (Summa Lithuanorum Hymnorum) i Senovishkujų vyta atstatytas ir – Naujums papildytas* (LNB RS f. 130–2242). Po trumpo susirašinėjimo su Žemaičių vyskupystės vyresnybe leidimas leisti giesmyną vis dėlto negautas, nors veikale buvo numatytas spausdinti ir ganytojo žodis.

Giesmyno leidybos nesėkmės kunigą galėjo paskatinti grįžti į Lietuvą, todėl ilgai nelaukęs, kitais metais, K. Ambrozaitis atvyko į Kauną prašyti paskyrimo. Iš pradžių jis vyskupo paskirtas Raudėnų parapijos Juozapavo filialistu, bet vėliau persikėlė į Šiaulius. Ten gerai įsikūręs, K. Ambrozaitis užmezgė pažintį su J. Miliausku-Miglovara ir, matyt, jo paskatintas vis dėlto ryžosi veikalą leisti be dvasinės aprobatos senuoju, kiek pataisytu, pavadinimu *Grinaj musishkaj parashytu gismiu lobynas = (Thesaurus Lietuanorum Hymnorum): gysmes su natums i senovishkujų vyta atstatytas ir naujums papildytas su didelejs prydajs gale* (1925).

Kazimiero Ambrozaičio *Grinaj musishkaj parashytu gismiu lobyno* (1925) antraštinis lapas
Iš autoriaus rinkinio

Gana didelės apimties veikalą (796 p.) išspausdino Kaune, K. Narkevičiaus ir V. Atkočiūno spaustuvėje. Kitais metais K. Ambrozaitis, jį praplėtęs iki 882 puslapių, perspausdino „Švyturio“ spaustuvėje Kaune. Nors abi giesmyno laidos buvo platinamos be dvasinės aprobatos, bet autorius dar kartą jos siekė, kol galiausiai iš Kauno naujojo arkivyskupo J. J. Skvirecko 1926 m. gavo griežtoką atsakymą:

Pažvelgus į Tamistos Giesmių rinkinį metasi į akis visų pirma jo nepaprasta rašyba. Ji yra toki, kad tikintiems skaitytojams, nesusipažinusiems su filologijos mokslais, nuolat kliudys suprasti turinį ir yra pamatuoto pavojaus, kad dėl rašybos patį turinį supras neteisingai ir užuot pasigėrėjimo ras sau papiktinimą. Be to ir rankraščio kalba tiek yra savotiška, kad lietuvių skaitytojų daugumai ji bus nesuprantama ir vėl gal kilti papiktinimų dėl tokio nesupratimo (Ambrozaitis [2004]: 41).

K. Ambrozaitis nesistengė įtikti dvasinei vyresnybei, nes gyvendamas JAV pasižymėjo kaip geras investitorius, iš prekybos žeme susikrovęs nemenkus turtus (ten pat: 32). Kunigas sesers Monikos vardu 1911 m. Palendriuose (dab. Kelmės r.) buvo nupirkęs dvarelį, kuriame grįžęs į Lietuvą ir pats dažnai lankydavosi (ten pat: 46). Palendriuose užgimusių poeziją K. Ambrozaitis sudėjo į knygelę *Apskritu metu ivajrenibės musu krashte (Annales varietates) su notu prydajs gale* (1927). Sūnėnas K. Ambrozaitis atsiminimuose yra minėjęs, jog dėdė, gyvendamas Šiauliuose, užsidaręs vis rašė įvairius veikalus (ten pat: 43–44), iš kurių paskutinis buvusi gramatika *Kalbos sanskrita, mokinanti skaityti ir rashyti* (1929). Sanskritą autorius laikė elementoriaus sinonimu, todėl čia, be gramatikos, įdėtas ir trumpas žodynėlis (Ambrozaitis 1929: 4). Veikalas paremtas geriausiai išmanyta gimtąja pietų žemaičių patarme. Jame pirmą kartą nuosekliai išaiškintas raidynas, iki tol vartotas visuose K. Ambrozaičio raštuose. Autorius įsivedė specifines raides *ì, í, q, w, z*, atsisakė visų vartotų nosinių raidžių, o iš čekų perimtas *č* ir *š* keitė į angliškas *ch* ir *sh* (ten pat: 11). K. Ambrozaitis išleido ir keletą smulkių spaudinių, išlikusių tik Britų bibliotekoje Londone: *Lajsves Varpui, Kaune* (1925), *Senoves lietuviui marshas* (1926) ir *Vajku ratas* (1926). Pasak sūnėno Kazio, dėdė dėl vartoto specifinio raidyno knygų leidybai išleido 50 tūkstančių litų, bet, nesulaukęs visuomenės palaikymo, nusivylė visa kūrybine veikla. Ją daugelis to meto autoritetų, tokių kaip Juozas Tumas-Vaižgantas, laikė niekine, nes K. Ambrozaitis iš esmės kvestionavo kuriamą lietuvių bendrinę kalbą (Ambrozaitis [2004]: 56–57). Sprendžiant iš gramatikoje išspausdinto Lietuvos universiteto studento Jono Trimako atsiliepimo apie *Giesmių lobyną*, nors K. Ambrozaitis ir nusivylė, jo veikalai ugdė tarmių prestižą, skatinusį tarminę kūrybą (Ambrozaitis 1929: 84–85).

Žemaičių (Kauno) kunigų seminarijos profesorius šilališkis K. Jaunius apie 1885–1892 metus buvo parengęs lietuvių kalbos gramatiką, pavadintą *kalbomōks-*

liu. Gramatiką nusirašinėjo seminarijos klierikai. Atskirai ji 1897 m. Tartu mieste apie 60 egzempliorių tiražu buvo padauginta hektografu (Zinkevičius 1992: 127). K. Jaunius savo darbuose tvirtino, jog visos lietuvių kalbos tarmės yra geros, todėl laikėsi polifonetizacijos principo, pirmenybę teikdamas žemaičių tarmei. K. Jaunius įtaka buvo jaučiama *Žemaičių ir Lietuvos apžvalgoje* (ten pat: 132), ją juto ir salantiškis A. Bendikas. Knygnešystės amatu vertėsis A. Bendikas po lietuviškos spaudos lotyniškais rašmenimis draudimo panaikinimo ėmėsi prekybos ir leidybos. Labiausiai jis pasižymėjo leisdamas kalendorių *Kelejwis, yszejnqs i Žiemajczius yr Lietuwa* (iš viso 16; 1905–1915, 1919–1920, 1925, 1927–1928). Kalbinės pažiūros plačiau išdėstytos A. Bendiko elementoriuje *Didžiasis Žemaičių ir Lietuvos elementorius, arba, Pradžios mokslo vadovėlys* (1906). Leidėjas buvo linkęs remtis K. Jaunius suformuotomis kalbinėmis pažiūromis, neketindamas atsisakyti savo tarmės. Salantiškis savo raštuose išlaikė *l, x, q, sz, cz* ir *ž*, priimdamas tik lietuvių kalboje įvestas nosines raides *q, ę ir j*, iš kurių tik pastaroji kaip spaudmuo nebuvo vartojama anksčiau (Bendikas 1906: 14–20). A. Bendikas siekė kalbinės diskusijos, kurios savamokslis leidėjas tinkamu lygiu išvysti negalėjo. Tačiau tai savaiame nebuvo kliūtis toliau žemaitiškai senoviška rašyba leisti kalendorius. Tik po Pirmojo pasaulinio karo leistuose kalendoriuose atsisakyta specifinio raidyno, bet žemaičių tarmė išlaikyta.

Žemaičių savamokslų plejadoje išsiskyrė S. Kymantaitė-Čiurlionienė, kilme aukštaitė, bet užaugusi ir subrendusi Kuliuose ir Plungėje. Rašytoja artimai bendravo su kalbininku Jonu Jablonskiu, todėl buvo gerai susipažinusi su lietuvių kalbotyra. Ji 1908 m. *Viltyje* ragino neištumti žemaičių tarmės iš lietuvių bendrinės kalbos kūrimo proceso. Straipsnyje „Žemaičiai“, atskleisdama savo kalbines pažiūras, retoriškai klausė: „Žemaičių tarme, tikroji, gražioji žemaičių tarme, kodėl neini užimt priderančios vietos raštijoj?“ (Kymantaitė 1908). Trūko kūrėjų, todėl savarankiškai S. Kymantaitė-Čiurlionienė parengė, o *Vilties* laikraščio redakcija išleido jos žemaitišką kūrybą rinkinėliu *Pasipasakojima: (Kelioni i Šiaulius. Neištižusi Prani. Kaip Pelelis moksla eji. Neiesi – nediktuosi)*. Knygelė buvo parašyta Kulių šnekta, laikantis sunormintos rašybos su kirčiuotais *a, e, i, y* ir *o* balsiais (Čiurlionienė-Kymantaitė 1913). Kaip pamena Jonas Šimkus, nepriklausomos Lietuvos metais S. Kymantaitė-Čiurlionienė imponavo žemaičiams viešumoje kalbėdama žemaitiškai (Šimkus 1969: 470). Bet tai nebuvo vienintelė išimtis, nes tuo metu į žemaitišką kūrybą atsigręžė vis daugiau profesionalių kūrėjų.

Žemaičių kultūrininkai pirmiausia susitelkė kalbininko Mato Untulio vadovaujamoje Palangos progimnazijoje. Čia atsiskleidė Butkų Juzė (ten pat: 457), buvęs vienas iš produktyviausių žemaičių raštijos kūrėjų. Aukštąjį mokslą mokytas buvo įgijęs Jenos universitete Vokietijoje. Butkų Juzė pasižymėjo kaip poetas, dramaturgas ir prozininkas, todėl daugelis jo žemaitiškųjų kūrinių buvo

viešai pristatomi čia pat mokykloje (1924: 4). Rašytojas savo kūrybą pirmiausia pradėjo skelbti paties redaguojamose *Klaipėdos žiniose*, tada pasukusiose regionalizmo linkme. Apie jas dar telkėsi ir kiti žemaičių kūrėjai: ylakiškis Juozas Pronckus (Petreikis 2009: 104), kurtuvėniškis Stasys Butkus (1924: 2). *Klaipėdos žiniose* įvairūs laikraščio korespondentai atvirai iš naujo kėlė žemaitiškos raštijos atgaivinimo būtinybę (V. Žemaitis 1926: [3]). Pirmasis savo žemaitiškų humoristinių apsakymų ciklą, pavadinimu *Plukiava: Petro Balvočiaus nuotyčiai Palangoje ir Kaune* (1926), išleido J. Pronckus. Krikščionių demokratų partijos vadovaujama Lietuvos valdžia išsklaidė Palangos kairiųjų inteligentų būrį. Keletą metų Butkų Juzė dirbo darbininku Jungtinėse Amerikos Valstijose. 1926 m. grįžęs į Lietuvą, mokytojavo Tauragės gimnazijoje (1932: 1219–1220). Tų pačių metų pabaigoje rašytojas žemaičių tarme jau buvo parengęs aštuoniasdešimties puslapių veikalą *Žemaičio priepuoliai*. Kūrinyje 1926 m. naktį iš gruodžio 17 į 18 d., per Antano Smetonos autoritarinį perversmą, išsilaužus į rašytojo butą, buvo sudegintas kartu su kitais jo dokumentais ir rankraščiais (1927b: 2). Pats Butkų Juzė buvo uždarytas į Varnių koncentracijos stovyklą (1932: 1219–1220). Nors rankraštis sudegė, bet jo ciklo dalis anksčiau buvo paskelbta spaudoje, todėl 1927 m. *Žemaičio* redakcija paskelbė, kad bus išleista knyga *Kulių žemaičio priepoulee* (1927a: 1). Nepaisant planų, matyt, dėl griežtos karo cenzūros šis pareiškimas nebuvo įgyvendintas.

1926 m. uždarius *Klaipėdos žinias*, visos kairiosios jėgos telkėsi aplink Telšiuose leidžiamą *Žemaitį* ir „Perkūno“ spaustuvę. 1929 m. laikraštyje atsirado „Žemaičių liaudies kraičio“ skyrelis, kuriame buvo skelbiama žemaitiškoji kūryba. „Perkūno“ spaustuvė išleido 1931 metams skirtą *Žemaičio kalendorių* (1930) su Butkų Juzės žemaitišku feljetonu „Kaip Kulių žemaitis našlys paliko“ (Butkus 1930: 99–101). Žemaičių vyskupystei skirtame *Žemaičių prieteliuje* (1925–1940) pirmaisiais leidybos metais taip pat buvo paskelbta keletas žemaitiškų kūrinių, tik vėliau jame retai beaptinkami žemaičių tarmės prestižą keliantys straipsniai (1934: 2). Butkų Juzė, J. Pronckus ir kiti *Klaipėdos žinių* ir *Žemaičio* bendradarbiai raštuose stengėsi išlaikyti savo tarmę nekeisdami nusistovėjusio raidyno, tik ilgai ištariamus *a*, *e* ir kitus balsius rašė dvigubus: *aa*, *ee* ir kt. Šių principų nesilaikė *Žemaičių prietelius*: ilgųjų balsių jis papildomai niekaip nežymėjo. Žemaitiškas žodis nepriklausomos Lietuvos periodikoje savaime nebuvo naujiena. Mažeikių inteligentai 1929 m. ketino leisti visai žemaitišką laikraštį. Jis būtų vadinęsis „Žemaičių Žemė“ ar „Žemaičių naujienos“ (Šaulys 1929: 3), bet projektas dėl nežinomų priežasčių liko neįgyvendintas. Lietuvoje ir užsienyje lietuviškų laikraščių redakcijos dažnai sulaukdavo tarmiškai užrašytos tautosakos, todėl žemaitiškas žodis tuo metu nebuvo didelė naujiena (1926: 4).

Pirmasis Telšių vyskupas Justinas Staugaitis, 1926 m. įsikūręs Telšiuose, sudarė kapitulą beveik vien iš suvalkiečių. Ganytojas ir kapitula negalėjo iškart

tinkamai įvertinti regiono kultūrinės situacijos, bet jie netrukdė kunigijai kurti žemaitiškai. Aprašydamas XIX a. įvykius, salantiškis kunigas J. Stasiulis *Žemaitijos žieduose* (1930) nesivaržė įterpti ilgoką tariamo šimtamečio senolio žemaitišką pasakojimą. Jame vartotas tradicinis lietuvių raidynas, bet gerai išlaikytos ir šiaurės žemaičių patarmės ypatybės su turtinga leksika. Tik retkarčiais pramaišiu kai kurie žodžiai sulietuvinti (*ateiti, kalba, kalno, užrašyti* ir kt.), todėl atrodo, jog stengtasi tekstą šiek tiek priartinti prie lietuvių bendrinės kalbos (J. Džiugas 1929: 114–120). Žemaitiškais intarpais J. Meyero knygos vertimą *Spinduliai* (1931) pajvairino ir Telšių vyskupystės generalinis vikaras karteniškis P. Urbanavičius. Jis žemaitiškos tarmės ilguosius balsius ilgino (Meyeras 1931: 61, 192–193) kaip Butkų Juzė ir kiti jo aplinkos kūrėjai.

Literatūrinėje kūryboje save išbandę S. Anglickis ir P. Genys ėmėsi organizuoti kokybiškai naują žemaičių raštijos etapą. Jie siekė atsigręžti į XIX a. žemaičių kūrėjus – Simoną Daukantą, Lauryną Ivinskį, Simoną Stanevičių, Motiejų Valančių ir kitus – ir jų autoritetais grįsti naują kultūrinio žemaičių atgimimo galimybę (Genys 1924: 255–257). S. Anglickio ir P. Genio iniciatyva 1936 m. lapkričio 15 d. Šiauliuose surengtas žemaičių rašytojų susirinkimas (*konventas*). Jame dalyvavę Stasys Anglickis, Butkų Juzė, Pranas Genys, Petras Gintalas, Liūnė Janušytė, Ieva Simonaitytė ir Fabijonas Neveravičius nusprendė įkurti Žemaičių rašytojų draugiją ir išleisti žemaičių kūrybos rinktinę. Planuojamo leidinio redaktoriumi buvo paskirtas S. Anglickis. Redaktorius, papildęs kūrėjų gretas Sofija Kymantaite-Čiurlionienė, Klemensu Dulke, Mykolu Linkevičiumi, Jonu Šimkumi, Mykolu Vaitkumi, Vydūnu ir sulaukęs „Sakalo“ bendrovės vadovo salantiškio Antano Kniūkštos palaikymo, ėmėsi leidybos (Žukas 1998: 57–58). S. Anglickis programinius antologijos *Žemaičiai* (1938) siekius išdėstė įvadiniame „Žemaičių pasisakyme“. Redaktorius laikėsi iš vokiečių literatūros teorijos pasiskolintos kraštovaizdžio koncepcijos, todėl tik dalis antologijoje paskelbtos kūrybos tebuvo žemaitiška (S. Anglickio, Butkų Juzės, P. Genio). *Žemaičiai* visuomenės priimti gana palankiai. Aštresnę kritiką žėrė tik Kostas Korsakas, bet ir jis, Baliui Sruogai įsikišus, nusileido (Žukas 2002: 159–160). Antologiją palaikė ir Vytauto Didžiojo universiteto profesorius M. Biržiška, savarankiškai brandinęs mintį žemaitiškai leisti savo atsiminimus *Anuo metu Vieکشniuose ir Šiauliuose (iš 1882–1901 m. atsiminimų, pasakojimų ir raštų)* (1938: XI).

Jaunoji žemaičių karta aktyviai sekė regione vykstančius kultūrinius procesus. Žemaičių Kalvarijoje buvo susidariusi Juozo Jurkaus, Pauliaus Jurkaus ir Vytauto Mačernio grupelė. Juozas, dar sėdėdamas Telšių gimnazijos suolo, apie 1933 metus pradėjo rengti žemaičių gramatiką (Turskytė 1992: 3). Savo kalbines pažiūras jis išdėstė *Žemaičių prieteliuje* paskelbtame straipsnyje „Žemaičiai, rokuokimės žemaitiškai!“ (Jurkus 1937: 4). Šis protrūkis buvo ne atsitiktinis, bet

dešimtmetį brendusių įvykių atomazga, nulemta pasikeitusio Telšių vyskupijos hierarchų požiūrio į žemaitybę. Per dešimt metų nuo Telšių kunigų seminarijos įkūrimo užaugo nauja žemaičių kunigų karta, gyvenusi regionalistinėmis idėjomis. Jos nebuvo draudžiamos, nes vyskupas J. Staugaitis, visada buvęs tautininkų valdžios opozicijoje, niekada neneigė Žemaitijos kultūrinio išskirtinumo (Aničas 2011: 103–106). Jis buvo laikomas Žemaitijos ganytoju (1936: 7), nors Telšių vyskupystė apėmė tik dalį tuometinės Žemaitijos (Petreikis 2009: 95). Gabesni seminarijos klierikai buvo siunčiami studijuoti į katalikiškus Europos universitetus. Vienas jų – salantiškis dr. K. Olšauskas po studijų Romoje 1938 m. buvo paskirtas *Žemaičių prieteliaus* redaktoriumi (Juodeikis 2009: 7; Mukienė 1997: 283, 291–298). Pasikeitus redaktoriui, laikraštyje vėl pradėta skelbti žemaitišką kūrybą (K. P. 1938: 6). Dar apyjaunis kunigas visiškai toleravo J. Jurkaus, P. Jurkaus, P. Genio ir kitų žemaičių kūrybą bei pažiūras. Savaimė K. Olšauskas rėmė ir Telšių kunigų seminarijos dėstytojo darbėniškio kunigo Broniaus Jurgučio ir VDU Žemaičių S. Daukanto draugijos pirmininko J. Jurkaus iniciatyva 1938–1939 m. pradėtą žemaičių tarmės rašybos reformą. Jos brandos vietą ir aplinkybes liudija M. Biržiškos atsiminimų kalba, kurią redagavo gargždiškis VDU studentas Antanas Lengvinas. Matyt, redaktoriaus pasiūlymu žemaičių tarmės žodžiams užrašyti įsivestos ilgosios raidės *ā* ir *ē* (*Vėikšnė, Ungetātė, Šilbajorāčiū* ir t. t.) (1938: XI, 22, 96, 340). Minėtas kolektyvas, konsultuojamas kalbininko dr. Antano Salio, sudarė darbo grupę – Telšių kunigų seminarijos žemaičių tarmės proseminarą (1939a: 6; Jurkus 1943: 4), turėjusį parengti žemaičių rašybą ir kurti *žemaičių bendrinę tarmę* (Jurgutis 1939b: 5). Tam reikalui pirmiausia sukurta rašybos sistema, įsivedant iš latvių bendrinės kalbos pasiskolintas ilgąsias raides *ā, ē, ī, ū*, atsisakant lietuviškų nosinių *q, ę, į, ū* ir ilgosios *y* (1939a: 6; 1939c: 5). Galiausiai Telšių vyskupijos spaustuvei prireikus naujų literų, 1939 m. kovo mėnesį jos buvo užsakytos nulieti (Jurgutis 1939a: 7). Įgijus spaudmenis, rašybai populiarinti tais pačiais metais *Žemaičių prieteliuje* įsteigtas skyrelis „Žemaitėška pastuogė“ (1939a: 6).

Žemaičių tarmės populiarinimas buvo kiek sustojęs per 1940–1941 m. sovietinę okupaciją, nes sovietai nacionalizavo miesto spaustuves, uždarė *Žemaičių prietelių* ir Telšių kunigų seminariją. Nacių okupacijos 1941–1944 m. naujoji valdžia toleravo kultūrinę veiklą: leido atkurti Telšių kunigų seminariją ir 1942 m. mieste įsteigti Lietuvių žemaičių meno ir mokslo centrą. Centro žinioje buvo pagrindinės regiono kultūros įstaigos, tarp jų – Žemaičių tarmės sekcija ir laikraštis *Žemaičių žemė*. 1943 m. įkurtai sekcijai vadovavo Vilniaus universiteto absolventas lituanistas J. Jurkus, toliau rengęs žemaičių tarmės gramatiką (1943: 20–21; Jurkus 1943: 4). *Žemaičių žemė*, redaguojama K. Mockaus, tęsė *Žemaičių prieteliaus* regionalistinę liniją. Laikraštyje 1943 m. (nuo 35 nr.) pa-

sirodė skyrelis „Žemaitėškuojė kertelė“ ir pagal rekomenduojamą rašybą toliau buvo skelbiama žemaitiškoji kūryba (Jurkus 1943: 4).

Kalbiniu požiūriu B. Jurgučio ir J. Jurkaus sukurta žemaitiškos rašybos sistema buvo gana gerai pagrįsta. Ji be didesnių korekcijų atgaivinta kalbininkų Alekso Girdenio ir Juozo Pabrėžos darbuose (Girdenis, Pabrėža 1998). Deja, to meto vyresnioji žemaičių kūrėjų karta dar nepajėgė visiškai perimti siūlomų rašybos naujovių. P. Genio poezijos rinktinėje *Rūpintojėliai* (1941) ir *Žemaičių žemės kalendoriuje 1944 metams* buvo išspausdinti keli žemaitiški eilėraščiai: „Žemaičiu“ (du kartus) ir S. Anglickio „Venta“, bet rašybos požiūriu jie niekuo nesiskyrė nuo ankstesnių. Antra vertus, trūko redaktorių, galėjusių redaguoti naująją žemaičių rašybą, mat B. Jurgutis karo metais kunigavo Mažeikiuose (Jurkus 1943: 4), o J. Jurkus į Telšius atsikėlė tik 1943 m. (Turskytė 1992: 3). Prie visų trukdžių prisidėjo ir 1940 m. Telšių vyskupijos spaustuvės nacionalizacija, po kurios specialiai gaminti žemaitiškų raidžių šriftai buvo prarasti. Todėl net ir „Žemaitėškuojė kertelė“ turėjo tenkintis Telšių apskrities savivaldybės spaustuvės nutrintomis ir, atrodo, naujai padarytomis nevienodo dydžio žemaitiškėmis literomis.

ŽEMAIČIŲ ETNONIMAS IR REGIONO TOPONIMAI

Žemaičių etniškumo klausimas XX a. I pusėje liko neišspręstas. Įtakingi rusų etnologai žemaičius ir lietuvius (tikruosius) laikė skirtingais etnosais (Kalnius 2007: 18). Savo ruožtu lietuvių inteligentai kvestionavo jų etniškumą, todėl tuo metu besikuriantis lietuvių nacija, siekusi suvienyti visų regionų etnokultūrinės grupes, žemaičiams pakartotinai uždavė svarbų tapatybės klausimą. Lietuvos valdžia nuosekliai požiūriu dėl žemaičių etniškumo nebuvo išsakyti, bet, atsižvelgiant daugiau į kalbinius prioritetus, žemaičiams buvo diegiama etnografinė tapatybė. Ji atitiko aukštaičių, dzūkų ir sūduvių, bet tik ne žemaičių etninę brandą. Keičiantis politinėms sąlygoms žemaičių inteligentija ir šviesuomenė, pajutusi nacionalinės inteligentijos spaudimą, pirmiausia viešojoje erdvėje stengėsi įtvirtinti savo vardą. Primintina, jog dėl Tautininkų partijos ambicijų 1926 m. buvo panaikinta Žemaičių vyskupystė, siekiant galutinai nutraukti istorinės atminties ir žemaičių religinės tapatybės tąsą (Petreikis 2009: 95). Inteligentijos pastangomis žemaičių etnonimas iširėžė į periodinių leidinių, įvairių organizacijų, komercinių įmonių ir partijų pavadinimus, o patriotikos kūrėjai, savo ruožtu, žemaičių vardą bandė įtvirtinti leidinių antraštėse ir paantraštėse. Jos savaime rodė adresatą ir anotavo idėjinį spaudinių turinį. Pažymėtina, jog net nuoseklus vieno iš šių kelių lygiagrečiai koegzistavusių regiono toponimų – *Žemaičiai*, *Žemaičių žemė*, *Žemaičių kraštas* ir *Žemaitija* – pasirinkimas savaime reiškė tam tikrą autorių požiūrį į žemaičių etniškumą. Archajiškiausias ir mėgstamiausias patriotikos

kūrėjų buvo daugiskaitinio daiktavardžio forma vartotas *Žemaičių* toponimas, primenantis Žemaičių kunigaikštystės epochą. Didžiausiu *svetimkūniu* laikyta *Žemaitija*, todėl netiesiogiai rekomenduota ją vartoti tik dėl stilistinių sumetimų (Jurgutis 1939a: 7).

Senoji kūrėjų karta – A. Bendikas, L. Jakavičius ir J. Miliauskas-Miglovara – laikėsi dvilypės žemaičių tapatybės sampratos. Savo pažiūras plačiau yra išdėstęs aušrininkas J. Miliauskas-Miglovara veikaluose *Raszta: Iviaires eilas* ir *Vidukles krasztas*. Aušrininkas žemaičio etnonimą kildino iš *žeminčio* (Miliauskas 1884: 4), jį siedamas su tos pačios žemės, tiksliau – Kryžiuočių ordino neužkariautos Lietuvos teritorijos, gyventoju (Miliauskas 1928: 6). Ankstyvuosiuose darbuose didesnių skirtumų tarp žemaičių ir lietuvių jis nematė, tik pabrėžė:

Žemaitėi ir Lietuvei tumi vieni nuu kituu iszsiskir', jog pirmieji ir po sze diena teb kalb žemaitiszka arba, kaip mokslas saka, lietuviszka; o lietuvei pagal', iistorijes vadinas ne tik patis žemaitėi ir visi kalbantieji, bet ir visas kitas tautas arba gimines svieta, kurios senoviej priiugulieje prii vienos žemes vadintos Lietuva (Miliauskas 1884: 4).

Vėlesniuose darbuose J. Miliauskas-Miglovara dar gaivino Kazimiero Būgos sukritikuotą legendinę lietuvių kilmės iš gotų teoriją, kategoriškai teigdamas, kad žemaičiai yra tikrieji lietuviai, „o kas ne žemaitis, tas ir ne lietuvis“ (Miliauskas 1928: 6). Radikalios išvados atitiko jo būdą, bet ne visų žemaičių pažiūras.

Salantiškis A. Bendikas manė, kad žemaičiai su lietuviais yra vienos giminės, arba tautos, žmonės, besiskiriantys kalba (Bendikas 1906: 16, 19). Savaiminis dviejų Didžiosios Lietuvos regionų – Aukštaitijos (vadintos Lietuva) ir Žemaitijos – atskyrimas atsispindėjo visose A. Bendiko leidinių antraštėse ir keliose L. Jakavičiaus kalendorių paantraštėse. A. Bendiko elementorius vadinosi *Didžiasis Žemaičių ir Lietuvos elementorius* (1906), o *Keleivio* kalendorius 1905–1928 m. su pertraukomis išeidavo į *Žemaičius ir Lietuvą*. Šiaulių knyginkas ir leidėjas L. Jakavičius analogiškai 1925–1927 m. *Lietuvių ūkiškąjį kalendorių* buvo pritaikęs *Lietuvai ir Žemaitijai*. Šios antraščių ir paantraščių konstrukcijos tęsė seną XIX a. tradiciją, kurioje buvo įprasta jungtuku „ir“ atriboti du Didžiosios Lietuvos regionus (Juodeikis 2009: 7).

Žemaičių vardas gana anksti atsirado įvairių regiono organizacijų pavadinimuose. Plungėje 1920 m. įkurta Žemaičių kultūrinimo draugija „Kultūra“. Ji Tilžėje tais pačiais metais išleido įstatus (1920a) ir apskaitomąją knygelę (1920b). Ši organizacija veikė kaip pajinė bendrovė, turėdama tikslą „kultūrinti žemaičių kraštą krikščionybės pamatais“ (1920b: 3). Nuo XX a. trečiojo dešimtmečio Telšiuose telkėsi regionalistinių pažiūrų inteligentų būrys, stengęsis miestui įtvirtinti Žemaičių sostinės vardą ir telkti pajėgas žemaičių kultūriniam sąjūdžiui.

Pirmiausia, Telšių inteligentai (Jonas Mikulskis, Feliksas Milevičius, Aleksandras Tornau ir kt.), remiami Vydūno, turėjo sumanymą mieste įkurti Žemaičių teatrą. Tam reikalui 1921 m. jie išleido *Žemaičių teatro rūmų Telšiuose statymui piniginių fondo statutą*. Vėliau leidyboje pasižymėjo valstiečių liaudininkų laikraščio *Žemaitis* redakcija, 1926 m. išleidusi atviruką su Butkų Juzės „Žemaičių Gimnu“ (Rudys 1927: 1). Tas pats kūrinys, tik pakeistu pavadinimu – „Žemaičių daina“ – vėliau buvo publikuotas Butkų Juzės poezijos rinkinyje *Darbas ir prakaitas* (1928). Spaudinio leidėju buvo nurodyta *Žemaičių žemė*. Butkų Juzės „Žemaičių daina“ gana revoliucinga, joje skambėjo žodžiai „Beauštant mes turim sukilti visoj / Mūsų Žemėj Žemaičių“; aiškiai nukreipti prieš autoritarinį A. Smetonos režimą.

1930 m., minint Vytauto Didžiojo mirties 500-ąsias metines, Telšiuose išėjo keletas patriotikos leidinių. Vietos fotografas Stasys Petrauskas išleido dvylikos atvirukų rinkinį *Žemaičių krašto vaizdai* (1930: 2). Kunigas J. Stasiulis publikavo *Žemaitijos žiedus* (1930), o Telšių kunigų seminarijos ir katalikiškų pažiūrų jaunimo iniciatyva 1929 m. pasirodė *Žemaičių kalendorius 1930 metams*. Jame leidėjai, nubrėždami kalendoriaus misiją, rašė:

„Žemaičių Kalendorių“ leidžiame, norėdami atnaujinti, iškelti aikštėn žemaičių kultūrą ir nešti šiaudininę pastogėn šviesos kibirkštėlę.

Apibūdinę aukštaičių ir žemaičių skirtingą indėlį į lietuvių nacionalinę kultūrą, tęsė:

Tad Žemaičiai, mes esame mūsų garbingų tėvų sūnūs, turime išlaikyti jų kultūrą ir perduoti ją savo įpėdiniams (1929: 33–44).

Kalendoriaus kolektyvas buvo pritraukęs rašytoją kunigą Stasių Būdavą, istoriką Zenoną Ivinskį ir kitus vietos inteligentus. Čia taip pat buvo paskelbtas Juozapo Šnapščio–Margalio kiek sutrumpintas „Žemaičio dainos“ variantas, pavadintas „Žemaičių himnu“ (Petreikis 2007: 3). Kairiosios Telšių jėgos, pajutusios konkurenciją ir gerokai išpeikusios kalendorių (Vargutis 1929: 5), per „Perkūno“ spaustuvę 1930 m. išleido *Žemaičio kalendorių 1931 metams* su jau minėtu Butkų Juzės žemaitišku feljetonu (Butkus 1930: 99–101).

Telšiškiai ilgai brandino mintį savo mieste įkurti Žemaičių muziejų (Telšiškis [Paleckis?] 1927: 1), bet, kol šios idėjos nesiėmė P. Genys, darbai rimčiau nebuvo pajudėję. Telšių kultūrininkų iniciatyva 1931 m. pirmiausia įkurta Žemaičių senovės mėgėjų draugija „Alka“. Ji tais pačiais metais išleido įstatus, kuriuose draugijai buvo keliamas tikslas „pažinti Žemaičių krašto praeitį ir dabartį, jos

gamtą ir kultūrą“, taip pat rinkti „įvairius senovės Žemaičių meno, kultūros ir šių dienų Žemaičių liaudies meno dalykus“, o draugijos tikraisiais nariais gali būti „visi žemaičiai-lietuviai, Lietuvos piliečiai“ (1931: 3–5). „Alkos“ įstatuose lakoniškai išreikšta dvilypė *žemaičio-lietuvio* tapatybė viešai atspindėjo regione besikeičiančius etnokultūrinius procesus. P. Genys 1935 m. „Sakalo“ bendrovės išleistame poezijos rinkinyje *Atnašavimai* gimtinei skyrė dvidešimt dviejų eilėraščių ciklą „Žemaičių žemė“. Vėliau patriotinių jausmų įliejo *Žemaičių prieteliaus kalendorius 1938 metams* (1937) su jame išspausdintu P. Jurkaus straipsniu „Žemaičių žemė“. Ateinantys metai žymėjo tris didelius įvykius: baigti statyti Žemaičių muziejaus „Alka“ rūmai, juose surengta Pirmoji žemaičių dailininkų paroda, išleidžiant katalogą *Paroda žemaičių dailininkų, 1938 IX 1–5, Telšiai* (1938), ir publikuota S. Anglickio redaguota antologija *Žemaičiai* (1938). Pastarojoje paskelbtas garsusis S. Anglickio „Žemaičių pasisakymas“. Jame autorius, užgriebdamas istorinę problemos dimensiją, išsakė savo samprotavimus žemaičių dvilypės tapatybės klausimu:

Devynioliktame amžiuje, kai ne vienas lietuvis buvo užmiršęs, kas jis esąs, net prieš Didįjį karą galėjai klausyti bet kurį žemaitį, kurios jis esąs tautybės, ir jis atsakė: žemaitis. Susikūrus mūsų valstybei, tas žodis užleido pirmą vietą ir atidavė dalį savo prasmės Lietuvos pilietybės sąvokai. <...> Šiuo laiku žemaičiai gal daugiausia, negu kada nors, yra netekę savo žemaitiško susipratimo. Aukštaičiams pasisekė žemaičius įtikinti, kad jie daug savotiškumą turi atsižadėti dėl bendros valstybės, dėl bendros kultūros. <...> Taigi vieningai pradėdami žemaičių senovės, žemaičių stiprybės, kalbos, kūrybos ir būdo atgimimą. Koks nors politiškas apsisprendimas bei separatizmas mums galvos nekvaršina. Mes dar tebesame ištikimi pirmojo mūsų tautos žadintojo Simano Daukanto dvilypei sąvokai: žemaičiai lietuviai arba lietuviai žemaičiai. Kablelio tarp dviejų žodžių, kaip ir jis, mes nenorime. Bet niekas negali laikyti per bloga savo kultūros globą, savo kalbos turtą išsaugojimą, ugdymą ir laisvas varžybas kūrybos srityje (Anglickis 1938: 7–15).

S. Anglickiui po šio pareiškimo teko šiek tiek ir nukentėti. Švietimo ministerija atsisakė jam skirti stipendiją studijoms užsienyje, kurioms paties Humanitarinių mokslų fakulteto dekanas prof. M. Biržiškos VDU vardu buvo rekomenduotas (Žukas 2010: 285). Palyginti švelnus tautininkų valdžios spaudimas nesustabdė S. Anglickio ir kitų žemaičių kultūrininkų veiklos.

Telšių vyskupija, visada kukliau rengusi vienos diecezijos kongresus, 1939 m. birželio 16–18 d. Telšiuose suorganizavo pirmąjį žemaičių vyrų eucharistinį kongresą ir išleido *Pirmojo žemaičių vyrų eucharistinio kongreso Telšiuose 1939. VI. 16–18 vadovą*. Jame buvo nurodyta, kad į kongresą pakviesti Katalikų bažnyčios ir valstybės atstovai, vyrų sąjungos, kariuomenė, inteligentai ir „žemai-

čiai studentai, moksleiviai ir visi žemaičiai vyrai“ (1939b: 7). Galbūt sujudintas Telšių kultūrininkų, plungiškis A. Putramentas išleido brošiūrą *Mūsų uždaviniai ir pareigos* (1939). Joje buvo populiarinama regiono kultūra ir ekonomika, bet svarbiausia – jai buvo panaudota medžiaga iš rengiamo *Žemaičių krašto metraščio* (Kaunas 2001: 201). Metraštis, kaip ir kiti žemaičių kultūrininkų plačiai užsimoti leidybos darbai, po 1940 metų sovietinės okupacijos sustojo daugiau nei metams. Sovietinė Lietuva netoleravo žemaičių kultūrininkų veiklos, nesutapusios su naujai diegiama komunistine ideologija, bet valdžios viršūnėse buvę žemaičiai Justas Paleckis ir Mečislovas Gedvilas, matyt, jautė tam tikrų sentimentų kraštiečiams, todėl nesiėmė represijų prieš judėjimo ideologus, nors 1941 m. birželio tremtys daugelio regiono inteligentų nepasigailėjo.

Pirmąją sovietinę okupaciją nutraukė 1941 m. birželio 23 d. šalyje prasidėjęs antisovietinis sukilimas. Greitai išlaisvinęs visą Lietuvą, jis sudarė palankias sąlygas patriotiškai leidybai. Okupacijos metu Telšiai ir kiti miestai po poligrafijos įmonių nacionalizavimo ir spaudos įrangos išgrobstymo neteko didžiosios dalies savo geros poligrafinės bazės. Karo metais naciai Lietuvą pirmiausia stengėsi išnaudoti kariniams ir ūkiniams tikslams, todėl priklausomai nuo valdininkų generoriškumo kultūroje buvo daroma tam tikrų nuolaidų. K. Mockus yra pastebėjęs, kad Žemaitiją valdęs Šiaulių krašto komisaras (*Gebietskommiszar*) Hansas Gewecke kultūros srityje buvo sukalbamas valdininkas. Naciai leidyboje propagavo antisovietinę lektūrą, todėl, pasinaudojant bendromis nuotaikomis Telšiuose, pasirodė keletas antisovietinių leidinių. Sovietinės okupacijos metais Žemaičių vyskupystėje tikinčiųjų patirtas skriaudas aprašė K. Olšauskas veikale *Krikščioniškoji žemaičių didybė* (1941). Kraupi Rainių miškelio tragedija buvo nušviesta K. Mockaus ir kitų parengtame biografinio turinio leidinyje *Žemaičių kankiniai: Rainių miškelio tragedija 1941. VI. 24–25* (1942). Iš H. Gewecke's Šiaulių inteligentai pirmieji 1942 m. gavo leidimą steigti Lietuvių (vėliau vadintą – Šiaulių) meno ir mokslo centrą. K. Mockus (*Žemaičių žemės* redaktorius), Domas Jurkus (Lietuvos banko direktorius) ir Justinas Skuodas (pradžios mokyklų inspektorius) 1942 m. rugpjūčio 13 d. iš to paties komisaro gavo leidimą steigti tokį pat centrą Telšiuose (1942: 6). Pažymėtina, jog steigėjų pageidavimu organizacija buvo pavadinta Lietuvių žemaičių meno ir mokslo centru. Vadovaujamas K. Mockaus, centras išplėtojo plačią kultūrinę veiklą, neaplenkdamas ir leidybos (Mockus 1952: 382). Organizacijai buvo priskirta *Žemaičių žemė*, pradėta leisti dar 1941 m., redaguojama K. Mockaus ir Butkų Juzės. Laikraščio redakcija 1941–1943 m. iš viso išleido tris kasmetinius *Žemaičių kalendorius*. Juose ryškiai išlaikyta regionalistinė linija. Pirmiausia ji pastebima leidinių kalendorinėje dalyje: Lietuvos istorinėms asmenybėms žemaičiams ir nežemaičiams prie vardo visada buvo pažymimas tikras arba tariamas žemaitiškumas, todėl neturėtų

stebinti tokie ir panašūs su tikrove prasilenkiantys įrašai: „1714 m. sausio 12 d. gimė Mažojoj Lietuvoj pirmas lietuvių poetas žemaitis Kristijonas Donelaitis.“ Atrodo, jog autoriai, sąmoningai iškraipydami istorinę tiesą, siekė kelti žemaičių etninės bendrijos prestižą. Karo metais Telšiuose susitelkė nemažai dailininkų: Paulius Augius-Augustinavičius vadovavo Centro Dailininkų sekcijai, o Telesforas Valius buvo Žemaičių teatro direktorius (1943: 20–21). Bendra iniciatyva Žemaičių „Alkos“ muziejus surengė antrą žemaičių dailininkų parodą ir išleido jos katalogą *Žemaičių dailininkų dailės paroda Telšiuose 1943 m.* Jame sudėti žymiausių to meto žemaičių dailininkų kūriniai.

ŽEMAIČIŲ HERBINĖ SIMBOLIKA

Dailininko Tado Daugirdo
Žemaitijos herbo atvirukas
(Kaunas, 1918–1919)
Iš Juozo Šimkaus rinkinio

gės ir kitų miestų atvirukai su reverso įrašu „Išleido: T. Daugirdas. Druckerei Bez.-Verw. Kowno“ patikimai liudija, jog savo apipavidalinimu panašus po Pirmojo pasaulinio karo išleistas Žemaičių herbo atvirukas su herbiniame skyde įkomponuota monograma *TD* parengtas to paties dailininko. T. Daugirdo darbus ir eskizus, pasak Pauliaus Galaunės, pasisavinęs Bronius Šaliamoras išleido atvirukų rinkinį *40 ženklų: Lietuvos valstybės – Vytis, Žemaičių, Gedimino, Vytauto ir Lietuvos senovės pilių* (Rimša 2004: 160–162). Valstybės lygmeniu Žemaičių herbas niekada nebuvo reglamentuotas ir populiarintas, nors viešumoje vyko diskusijos dėl jo formos ir turinio (1925: 2). Šis heraldinis ženklas – istorinis

Žemaitija yra vienintelis Didžiosios Lietuvos regionas, turėjęs savo istorinį likimą, o žemaičiai – istorinę sąmonę. Istorinės sąmonės simboliais paprastai tampa himnai, herbai ir vėliavos. Žemaičių kunigaikštystės vėliava XX a. I pusėje nebuvo atgaivinta, nors XIX a. ji tarp žemaičių bajorų žinota ir turėta. Žemaičių herbas – juodas lokys su sidabro grandine raudonos spalvos skyde – į regiono viešąją komunikaciją grįžo iki Pirmojo pasaulinio karo. Ją išpopuliarino lenkų autoriai Tadeusz Dmochowski ir Janas Obstas. Žemaičių bajoras dailininkas Tadas Daugirdas buvo parengęs Lietuvos heraldikos rinkinį, pradėtą spausdinti dar Vokietijos okupacijos metais. Išlikę Telšių, Plun-

simbolis – žemaičių mėgtas. Net pats vyskupas J. Staugaitis Telšių vyskupų rūmuose kurį laiką turėjo pasistatęs iš Džiuginėnų dvaro gautas dvi meškų iškamšas, vėliau padovanotas „Alkos“ muziejui. Viešumoje herbas buvo įkomponuojamas į miestų aikštėse statytus paminklus (pvz., Plungėje ir Rietave), juo vadintos įmonės (pvz., Telšiuose veikė bendrovė „Meška“), su šia simbolika leisti atvirukai. Vieną jų buvo išleidęs Telšių knyginkas F. Milevičius. Atviruke pavaizduoti kunigaikštiškomis kepurėmis papuošti Telšių ir Žemaičių herbai su parašu: „Telšių miesto ir Žemaičių ženklas“ (Vėlavičienė 2010: 15). Žemaičių herbo stilizacija perimta iš B. Šaliamoro, bet kompozicija sudaryta paties leidėjo, menkai tenusimanisio apie terminiją ir heraldiką. Vis dėlto, atrodo, ne be vidinės logikos Telšių herbui uždėta kunigaikštiška kepurė, heraldiškai jam niekada nepriklausiusi, bet, pasikeitus sąlygoms, idėjiškai prasminga, nes šis miestas tarsi pretendavo į Žemaitijos sostinės teises.

Į regioninės knygos grafiką Žemaitijos herbą sugrąžino kunigas K. Ambrozaitis su minėtu savo leidiniu *Lajsvos Varpui, Kaune*. Knygelės viršelyje buvo pateikta karikatūra, nukreipta prieš 1920 m. Lenkijos įvykdytą Vilniaus okupaciją. Joje vaizduojamas *zemačchiu gerbas „Meshka“ su savo vaikaís apdaínu ishgamu netikusi pasielgima* (Ambrozaitis 1927: 105–106). Šią simboliką vertino ir gaivino bajoras P. Genys. Poeto pirmoji knyga *Džiugo varpai: Pirmi skambėjimai* (1929) neapsiėjo be Žemaičių herbo. Jinai leista už Lietuvos universiteto Žemaičių studentų draugijos „Samogitia“ lėšas, todėl leidėjai galėjo sau leisti nemažai investuoti į knygos grafiką. Iliustracijas parengė Džiuginėnų dvaro savininkas Juzefas Perkovskis, geras P. Genio pažįstamas. Knygos dailininkas, kilęs iš Gorskių giminės, Varšuvoje buvo baigęs Taikomosios meno mokyklos Grafikos skyrių. J. Perkovskis, jausdamas didelius sentimentus gimtinei, po studijų 1928 m. apsigyveno motinos giminei priklausiusiame Džiuginėnų dvare prie Telšių. Ten dailininkas atsidėjo kūrybai ir žemaičių liaudies meno tyrimams (Vaivada 1999: 8–14). Dvispalve – juoda ir raudona – grafikos technika su Žemaičių kunigaikštystės herbu buvo atspausta vienos iš keturių knygos dalių – „Džiugo varpai“ – atsklanda. Bajorai J. Perkovskis ir P. Genys apie heraldiką turėjo nusimanyti daugiau už F. Milevičių, bet, matyt, su nemaža potekste grafikas Žemaičių herbui uždėjo didžiojo kunigaikščio kepurę, nors Žemaitija buvo turėjusi tik kunigaikštystės statusą ir šis simbolis niekada jai nepriklausė.

Tais pačiais metais pasirodė ir *Žemaičių kalendorius 1930 metams*, kuriame prie J. Šnapščio-Margalio „Žemaičių himno“ per visą puslapį įdėta Žemaičių herbo iliustracija iš dailininko B. Šaliamoro leistų atvirukų. Kalendoriaus viršelis papuoštas Telšių dvasinės seminarijos studento J. Kazlauskio metalo raižiniu su viduryje įkomponuotu Žemaitijos herbu. Kūrinyje tiek kompozicijos, tiek atlikimo atžvilgiu geras, tik dar kartą klystama heraldikoje: Žemaitijos herbas nepelnytai

karūnuotas mūrinių bokštų motyvu. Jį iš Rusijos heraldikos buvo pasiskolinę, tik be tuometinės logikos perdirbę ir išpopuliarinę T. Daugirdas ir B. Šaliamoras (Rimša 2004: 160–162).

Ne be P. Genio iniciatyvos 1930 m. liepos 23 d. jo gimtuosiuose Kalnėnuose (dab. Telšių r.) per Žemaitiją keliaujantis Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto paveikslas iškilmingai buvo pasitiktas vietos šaulių. Jie eglių vartų priekyje buvo įtaisę Žemaičių herbą ir iškabinę užrašą: „Sveiks, Vytaute, Žemaičių karaliau“ (Narūnas 1930: 5). Vytauto Didžiojo nominacija prasilenkė su istorine tiesa, bet žemaičių karaliaus motyvas vėliau mėgtas ir kitų autorių (Butkų Juzė 1944: 2), todėl stebėtis *Žemaičių karaliaus* vaizdiniu viešojoje komunikacijoje nėra pagrindo. Jubiliejiniiais Vytauto Didžiojo metais dar išėjo J. Stasiulio knyga *Žemaitijos žiedai*. Ją iliustravo dailininkas K. Ramanauskas, viršelyje įkomponavęs Žemaičių herbinę figūrą – lokį su sidabro grandine. Lokys pavaizduotas stovintis ant žemės ir žiūrintis į dešinę. Tai prieštaravo heraldikos taisyklėms, nes herbo figūra privalo žiūrėti į vėliavos kotą (į kairę), o žemės motyvas klaidingai pasiskolintas iš XIX a. heraldikos perdirbinių. Šioje situacijoje, matyt, dailininkas neturėjo nuovokos, bet stilistiškai visa kompozicija apipavidalinta gana vykusiai: rėmelis puoštas ažuolo šakomis, o herbas – ažuolo lapų vainiku su dviem Lietuvos trišpalvėmis.

Knygų grafikoje pasireiškęs Žemaitijos herbinės simbolikos protrūkis dėl nežinomų priežasčių greitai užgeso. Šis Žemaičių lokys vėl atsimitas nacių okupacijos metais, kai Lietuvos valstybės simboliai atsidūrė priekabių cenzorių rankose. Lietuvos Savitarpinė pagalba leido du laikraščius: *Savitarpinės pagalbos žinias* ir *Žiburėlį*. Pirmasis turėjo emblemą su į dešinę atgręžtu Vyčiu, nes tik pakeitus Lietuvos herbo orientacijos kryptį, buvo gautas cenzūros leidimas šį ženklą naudoti viešai (Končius 2006: 150–152). *Žemaičių žemės* leidėjai be suvaržymų Žemaičių lokiu nuo 1942 m. puošė laikraščio skyrelį „Iš mūsų krašto“. Kitais metais įsidrąsinę šia simbolika papildė ir pagrindinę antraštę, herbą įkomponuodami pirmojo antraštės *Žemaičių žemė* žodžio raidėje *Ž. Žemaičių kalendoriaus* leidėjams *Savitarpinės pagalbos žinių* gudrybių taip pat neprireikė. Jie 1942 ir 1943 m. skirtų kalendorių viršeliuose tarp dviejų Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino stulpų įtvirtino stilizuotą Žemaičių lokį (be herbinio skydo), o 1944 m. kalendoriuje atsisakė ir stulpų, palikdami tik centrinę herbo figūrą. Nacių okupacijos metais Žemaičių heraldinė simbolika, šalia S. Daukanto ir M. Valančiaus biustų, įsitvirtino ir Žemaičių rašytojų sambūrio rengiamuose literatūriniuose vakaruose (Kudirka 1943: 2).

Telšių kultūrininkai su P. Geniu priešakyje, visiškai neatsižvelgdami į geopolitinę situaciją ir Vokietijos nesėkmes Antrajame pasauliniame kare, brandino mintį įkurti Žemaičių Respubliką. Ji, pasak S. Anglickio, turėjo apimti žemaičių

gyvenamą plotą ir taip, matyt, konsoliduoti subetnosą. Tokie Telšių kultūrininkų ketinimai kirtosi su S. Anglickio išdėstyta dvilype žemaičio tapatybės samprata, todėl jis atsisakė palaikyti P. Genio planus (Anglickis 2010: 26). Žemaičių Respublikos idėja nebuvo nauja. Po Pirmojo pasaulinio karo ji tuoj atsiminta kairiųjų pažiūrų žemaičių (Petreikis 2009: 95), todėl naujomis sąlygomis Respublikos idėjos atgaivinimas tik atspindėjo etninės tapatybės brandos permainas. Nepaisant įvairių radikalių, net separatistinių sumanymų, visose kultūros srityse Žemaitijoje vykusį regionalizmo pakilimą galutinai užgniaužė 1944 m. prasidėjusi sovietinė reokupacija. Ji laikėsi represinės, antiregioninės politikos ir bet kokia organizuota regioninė saviraiška tapo nepageidaujama ilgiems dešimtmečiams (Mukienė 2009: 31). Sovietmečiu greta nacionalinės tapatybės buvo diegiama nauja sovietinė tapatybė ir toliau konstruojama etnografinės tapatybės forma, prieš kurią beveik visą XX a. I pusę žemaičiai stengėsi atsilaikyti.

IŠVADOS

XX a. žemaičių patriotikos atsiradimas buvo tiesiogiai nulemtas vidinių subetnoso poreikių, kurių negalėjo patenkinti kiti Lietuvos ir užsienio leidėjai. Žemaičių savamoksliai kalbininkai ilgai negalėjo sudaryti realios atsvaros kuriamai bendrinei lietuvių kalbai, bet savaime tai nebuvo kliūtis knygų leidybai. Ją plėtojo kunigas K. Ambrozaitis, S. Anglickis, A. Bendikas, Butkų Juzė, S. Kymanaitė-Čiurlionienė, P. Genys, J. Miliauskas-Miglovara, J. Pronckus, J. Stasiulis, P. Urbanavičius ir kiti autoriai. Iš jų tik K. Ambrozaitis ir J. Miliauskas-Miglovara turėjo ambicijų kurti rašomąją žemaičių kalbą, bet pietų žemaičių teiktos, menkai pagrįstos kalbos reformos nesulaukė didesnio dėmesio. Kokybiškai naujas etapas siejamas su šiaurės žemaičių B. Jurgučio ir J. Jurkaus iniciatyva 1939 m. parengtomis žemaičių rašybos taisyklėmis, kurių dėl Antrojo pasaulinio karo negandų nespėta įdiegti knygų leidyboje. Patriotikos kūrėjo žemaitiška tapatybė ryškiai išreikšta per knygų pavadinimus ir leidybos duomenis. Tai pagrindinė informacija apie leidinį, todėl juose vartojamas *žemaičių* etnonimas ir regiono toponimai (labiausiai mėgta daugiskaitinio daiktavardžio forma *Žemaičiai*) atspindėjo autoriaus ir jo aplinkos požiūrį į regioninę kultūrą ir jos gyventojų tapatybę. Patriotikos kūrėjų A. Bendiko ir L. Jakavičiaus darbuose atspindėjo Žemaitijos ir Lietuvos perskira, siejama su XIX a. lietuvių ir žemaičių tapatybių tęsinium. Patriotikos idėjinis turinys neatsiliko nuo regione vykstančių etninių procesų, todėl joje deklaruojama žemaičių tapatybė (*žemaičio lietuviu* ar *lietuviu žemaičio*) atspindėjo žemaičių inteligentų požiūrį į lietuvių naciją ir žemaičių etniškumą. Savo vaidmenį suvaidino ir istorinės simbolikos, etninio žymens – Žemaičių herbo – sugrąžinimas į viešąjį gyvenimą. Knygų grafiko-

je jį atgaivino K. Ambrozaitis, o vėliau herbą savarankiškai populiarino Telšių inteligentai leidėjai ir grafikai. XX a. I pusės žemaičių regionalistinio sąjūdžio pakilimas su visa patriotikos leidyba buvo ne atsitiktinis reiškinys, bet dėsningas subetnos diachroninės informacijos įtakos padarinys.

ŠALTINIAI ir LITERATŪRA

LNB RS – Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Retų spaudinių skyrius.

- Ambrozaitis Kazimieras 1927. *Apskritu metu ivajrenibės musu krashte (Annales varietates) su notu prydajs gale: (annales varietates)*, parashi ir pats ishlejda kunigas Kazimieras Ant. Ambrozaitis Juozapavo klebonas, [Šiauliai].
- 1929. *Kalbos sanskrita, mokinanti skaityti ir rashyti: Sanprotavjentims ir susipazinusims su rashybu ipatybioms shitan sanskrita ishmokti usteks keliolikos valandu*, parashi ir ishleida kun. Kaz. A. Ambrozaitis, pirma laida, Šiauliai.
- Ambrozaitis Kazys [2004]. *Palendriai vakar ir šiandien*, Vilnius.
- Anglickis Stasys 1938. Žemaičių pasisakymas, kn.: *Žemaičiai: Žemaičių rašytojų prozos ir poezijos antologija*, red. Stasys Anglickis, Kaunas, p. 7–15.
- Anglickis Stasys, Pakalniškis Ričardas 2010. Stasio Anglickio biusto likimas, *Samogitia*, Nr. 8, p. 26–27, prieiga per internetą: <http://www.samogit.lt/Samogitia_zurnalas/2010_8/2010_8_Samogitia_26_27.pdf>.
- Aničas Jonas, Aničas Viktoras 2011. Telšių kunigų seminarijos įsteigimas ir jos raida iki šių dienų, kn.: *Telšių vyskupijai – 85 metai*, Klaipėda, p. 101–124.
- Ašmantas Andrius 2010. *Dienoraščiai, laiškai, bibliografija*, [sudarė Aldonas Pupkis], Vilnius.
- Bendikas Aleksandras 1906. *Didžiasis Žemaičių ir Lietuvos elementorius, arba, Pradžios mokslo vadovėlys: Dėl vaikų ir junuomenės pritinkąs*, Ryga.
- Biržiška Mykolas 1938. *Anuo metu Vieکشniuose ir Šiauliuose (iš 1882–1901 m. atsiminimų, pasakojimų ir raštų)*, Kaunas.
- Butkus Juozas 1930. Kaip Kulių žemaitis našlys paliko, kn.: *Žemaičio kalendorius 1931 metams*, Telšiai, p. 99–101.
- Butkų Juzė [Butkus Juozas] 1944. Pasaka apie Žemaičių karalių, *Žemaičių žemė*, Nr. 1, p. 2.
- Butkus Stasys 1924. Geguželi, *Klaipėdos žinios*, Nr. 147, p. 2.
- Čiurlionienė–Kymantaitė Sofija 1913. *Pasipasakojima: (Kelioni i Šiaulius. Neištizusi Prani. Kaip Pelelis moksla eji. Neiesi – nediktuosi)*, Vilnius.
- Drobenka Sigitas 2000. Kretingos 1918–1940 metų spauda, *Žemaičių bibliofilas*, Nr. 2, p. 3.
- 2001. *Šiaulių spauda 1918–1940 metais: [Magistro baigiamasis darbas]*, rankraštis saugomas Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto archyve.
- 2002. Žemaičių spauda 1918–1940 metais, *Tarp knygy*, Nr. 11, p. 18–20.
- Genys Pranas 1924. Žemaičių romantizmas ir jo autoriai, *Vytis*, Nr. 10, p. 255–257.
- Girdenis Aleksas, Pabrėža Juozas 1998. *Žemaičių rašyba*, Vilnius–Šiauliai.
- Grinaveckis Vladas 1973. *Žemaičių tarmių istorija (fonetika)*, Vilnius.
- J. Džiugas [Stasiulis Juozas] 1929 [fakt. 1930]. *Žemaitijos žiedai*, Telšiai.
- Juodeikis Ignatas 2009. „Žemaičių prietelius“ – žemaičių balsas Nepriklausomoje Lietuvoje, *Žemaičių bibliofilas*, Nr. 5, p. 7.
- Jurgutis Bronius 1939a. Dėl kai kurių Žemaičių vietovardžių, *Žemaičių prietelius*, Nr. 12, p. 7.
- 1939b. Žemaitiškoji rašyba, *Žemaičių prietelius*, Nr. 15, p. 5.
- Jurkus Juozas 1937. Žemaičiai, rokuokimės žemaitiškai!, *Žemaičių prietelius*, Nr. 7, p. 4.
- 1943. Žemaitiškosios kertelės rašybos istorija ir pagrindiniai dėsniai, *Žemaičių žemė*, Nr. 35, p. 4.

- K. P. 1938. Variacijos deina Papilės mieste: (Žemaitiškas monologas), *Žemaičių prietelius*, Nr. 33, p. 6.
- Kalnius Petras 2007. Žemaičių etniškumas esamas ar konstruojamas?, *Tautosakos darbai*, [t.] XXXIV, p. 15–31.
- Kaunas Domas 2001. Knygų leidyba Plungėje pirmosios nepriklausomybės metais, *Knygotyra*, t. 37, p. 184–212.
- Kymantaitė Sofija 1908. Žemaičiai, *Viltis*, Nr. 35, p. 2.
- Končius Ignas 2006. *Mano eitis kelias: Atsiminimai*, kn. 2, Vilnius.
- Kudirka Feliksas 1943. Literatūros vakaras Telšiuose, *Žemaičių žemė*, Nr. 2, p. 2.
- Mayeras J. 1930. *Spinduliai*, pagal J. Mayerą Kupranas [Pranciškus Urbanavičius], Telšiai.
- Miliauskas Juozapas 1884. *Raszta: Iviaires eilas*, pirmas pliuksztas, Tielžė.
- 1928. *Vidukles krasztas*, rasza Jozapas Miglovara, Sziaulei.
- Mockus Kazys 1952. Žemaičių kultūrinis gyvenimas praeitojo karo metu, *Aidai*, Nr. 10, p. 382.
- Mukienė Danutė, Valiūnienė Rozalija (sud.) 1997. *Kazimieras Olšauskas: Profesorius, kunigas, Sibiro kankinys*, Vilnius–Plungė.
- 2009. Vytautas Mačernis ir žemaičių kultūrinis sąjūdis, *Samogitia*, Nr. 6, p. 27–31, prieiga per internetą: <http://www.samogit.lt/Samogitia_zurnalas/2009_6/2009_Samogitia6_27_32.pdf>.
- Narūnas [Genys Pranas] 1930. Vytauto Didžiojo paveikslas Žemaičiuose, *Lietuvos aidas*, Nr. 172, p. 5.
- Petreikis Tomas 2007. Mintys apie Žemaičių himną, *Labas, Žemaitija*, Nr. 5, p. 3.
- 2009. Regioninės knygos apibrėžtis ir samprata (Žemaitijos knygos pavyzdžiu), *Knygotyra*, t. 53, p. 85–111.
- 2010. Vaclovo Biržiškos žemaitiškosios knygos koncepcija, *Knygotyra*, t. 55, p. 126–139.
- Prėskienis Bronius 1997a. J. Miliauskas-Miglovara apie lietuvių kalbos tarmes, *Lietuvių kalbotyros klausimai*, t. 38, p. 231–235.
- 1997b. *Juozapas Miliauskas-Miglovara: Monografija*, Šiauliai.
- Rimša Edmundas 2004. *Heraldika iš praeities į dabartį*, Vilnius.
- Rudys 1927. 100, *Žemaitis*, Nr. 16, p. 1
- Šaulys 1929. Mažeikiuose greit pasirodys naujas laikraštis, *Žemaitis*, Nr. 47, p. 3.
- Šimkus Jonas 1969. *Narsi širdis*, Vilnius.
- Telšiškis [Paleckis Justinas?] 1927. Pasinaudokime proga, *Žemaičių prietelius*, Nr. 36, p. 1.
- Turskytė Vida 1992. Ši nuostabi kalba buvo mano gimtoji kalba, *Saulutė*, Nr. 27, p. 3.
- Žemaitis V. 1926. Žemaičiai švieskimės!, *Klaipėdos žinios*, Nr. 33, p. 3.
- Vaivada Vacys 1999. Įžanginis žodis, kn.: Juzefas Perkovskis. *Žemaičių liaudies meno ornamentas: Forma ir simbolika*, Vilnius, p. 7–18.
- Vargutis J. 1929. „Žemaičių kalendorius“ 1930 m.: [Recenzija], *Žemaitis*, Nr. 51, p. 5.
- Vėlavičienė Silvija 2010. Šimtmečio atspindys šeimos atvirukų rinkinyje, *Tarp knygų*, Nr. 7, p. 15–18.
- Vinciūnas Juozas Vytautas 1988. *Raštai: Gnoseologija*, sudarytojas Krescencijus Stoškus, Vilnius.
- Zinkevičius Zigmąs 1992. *Lietuvių kalbos istorija*, t. 5: *Bendrinės kalbos iškilimas*, Vilnius.
- 2006. *Lietuvių tarmių kilmė*, Vilnius.
- Žemaitis 1926. Žemaitėe soserupena, *Klaipėdos žinios*, Nr. 23, p. [3].
- Žukas Vladas 1998. *Sakalo bendrovė raštams leisti ir platinti, 1924–1940 ir 1943–1944*, [Vilnius].
- 2002. *Prisiminimų puslapiai: Pažinti kultūros žmonės*, [d.] I, Vilnius.
- 2010. *Prisiminimų puslapiai: Pažinti kultūros žmonės*, [d.] II, Vilnius.
- 1920a. *Žemaičių kultūrinimo d-ja „Kultūra“: Apsiskaitomoji knygelė*, Tilžė.
- 1920b. *Žemaičių kultūrinimo draugijos „Kultūra“ įstatai*, Tilžė.
1924. Palanga, *Klaipėdos žinios*, Nr. 93, p. 4.
1925. Koksai gi turėtų būti Žemaitijos herbas?, *Lietuvos žinios*, Nr. 45, p. 2.
1926. Liaudies daina. (Žemait.), užrašė A. Rimkus, *Naujas žodis*, Nr. 3 (19), p. 4.
- 1927a. Kitos savaitės „Žemaitė“ eis tąsa, *Žemaitis*, Nr. 20, p. 1.
- 1927b. Naktį iš 17 į 18 gruodžio, *Žemaitis*, Nr. 14, p. 2.
1929. Leideju žodis, *Žemaičių kalendorius 1930 metams: Eina nuo 1930 metų*, Šiauliai, p. 33–34.

1930. Žemaičių krašto vaizdai: [Reklama], *Žemaitis*, Nr. 29, p. 2.
 1931. *Žemaičių senovės mėgėjų draugijos „Alkos“ įstatai*, Telšiai.
 1932. Butkus Juozas, kn.: *Lietuviškoji enciklopedija*, t. 4, Kaunas, sklt. 1219–1220.
 1934. Žemaičiai, branginkime savo tarmę, *Žemaičių prietelius*, Nr. 43, p. 2.
 1936. *Telšių vyskupijos III eucharistinio kongreso (Kretingoje 1936 m. birželio mėn. 12, 13 ir 14 d. d.) vadovas*, Kretinga.
 1939a. Pirmieji žingsniai, *Žemaičių prietelius*, Nr. 21, p. 6.
 1939b. *Pirmojo žemaičių vyrų eucharistinio kongreso Telšiuose 1939. VI. 16–18 vadovas*, Telšiai.
 1939c. Žemaičių rašybos pagrindai, *Žemaičių prietelius*, Nr. 51, p. 5.
 1942. Įsteigtas Liet. Žemaičių meno ir mokslo centras, *Žemaičių žemė*, Nr. 34, p. 6.
 1943. Kultūrinis gyvenimas Žemaičiuose, kn.: *Žemaičių kalendorius 1944 metams*, Telšiai, p. 20–21.
 Арутюнов Сергей 1988. *Народы мира: Историко-этнографический справочник*, Москва.
 Арутюнов Сергей, Рыжакowa Светлана 2004. *Культурная антропология*, Москва.

The Regional Samogitian Publications and the Samogitian Identity of the First Half of the 20th Century

TOMAS PETREIKIS

S u m m a r y

The shifting ethnic and cultural situation of Lithuania in the first half of the 20th century questioned also the ethnic identity of Samogitians. The regional movement initiated by the Samogitian sub-ethnos aspired to provide this region with diachronic information alternatives, therefore the Samogitian intelligentsia made good use of all the forms of maintaining the Samogitian identity, the regional book publication being among the most important of them. Its constituent, characterized by great amount of ethnic information was *patriotica*. Three generations of authors ceaselessly declared the double identity of a *Samogitian Lithuanian*, therefore the ethnonym *Samogitians* and the Samogitian place-names found their way into the titles and sub-titles of the patriotic works. Part of these authors (like K. Ambrozaitis, A. Bendikas, Butkų Juzė, P. Genys, S. Kymantaitė-Čiurlionienė, J. Miliauskas-Miglovara, and others) chose the path of reviving the Samogitian writing by means of editing books and publishing their works in the Samogitian dialect. The local intelligentsia was also striving to restore and re-establish in the public communication the ethnic Samogitian sign, namely, the Samogitian Emblem: the black bear with a silver chain against the red background. This emblem was used inconsistently and fitfully in the graphic exterior of the books, but it was never publicly censured or prohibited. The chief opposition encountered by the regional Samogitian movement in 1926–1940 stemmed from the national Lithuanian party (*tautininkai*) while in 1940–1941, from the Soviet regime, both of which used to wield the entire apparatus of censorship during the periods in question. Thus the process of publication of Samogitian patriotic works was far from consistent, although with broadening perspectives, as the general cultural rise of the 1930s and 1940s could hardly have spared the book publication, especially considering the existence of a suitable typographic base in this region. The patriotic book publication and all its perspectives were extinguished by the Soviet re-occupation in 1944.

Gauta 2012-03-12